

УДК 343.98

С. В. Великанов, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ПІДХОДИ ДО ТИПІЗАЦІЇ СЛІДЧИХ СИТУАЦІЙ

Розкрито підхід до типізації слідчих ситуацій, що базується на врахуванні їх внутрішньої двокомпонентної структури. Пропонується розглядати загальну типову слідчу ситуацію як набір (комбінацію) взаємопов'язаних змінних типологічних рис часу, стану та обстановки розслідування.

Ключові слова: типізація слідчих ситуацій, структура типової слідчої ситуації, типологічні риси слідчої ситуації, формалізація типових слідчих ситуацій.

Ситуаційний підхід до розслідування злочинів має широкий вплив на формування та реалізацію сучасних криміналістичних рекомендацій. З того часу, як Р. С. Белкін вперше вказав на необхідність конкретного аналізу певної ситуації при розслідуванні¹, відповідні ситуаційні конструкції знайшли свою розробку в криміналістичній техніці (ситуації використання техніко-криміналістичного засобу), криміналістичній тактиці (ситуації слідчої дії) та в криміналістичній методиці (слідчі ситуації). Ситуаційний підхід визнається важливим напрямком наукових досліджень як у працях відомих криміналістів², так і широким науковим загалом, зокрема у

¹ Криміналістика: Учеб. для сред. юрид. шк. / Под общ. ред. А. И. Винберга. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1959. – С. 333.

² Журавель В. А. Ситуаційний підхід до формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2008. – № 8. – С. 102–108; Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів. – Одеса: Фенікс, 2007. – С. 125–132.

рекомендаціях Міжнародної науково-практичної конференції «Криміналістика XXI століття»¹.

Однак навіть з урахуванням визнання та широкого розповсюдження ситуаційного підходу в сучасних методико-криміналістичних рекомендаціях залишається низка недоліків, а саме: 1) типізація слідчих ситуацій часто не враховує їх двокомпонентну структуру та часову належність; 2) зміст типових ситуацій нерідко змішується зі змістом такого спорідненого поняття, як типова версія; 3) виокремлені типові слідчі ситуації інколи відрізняються одна від одної лише формально, а не за своєю сутністю, що має відбивати своєрідну переламну подію у ході досудового слідства. Усе це призводить до зниження якості типових слідчих ситуацій як ключового компонента методико-криміналістичних рекомендацій та потребує формулювання вимог до нормалізованої форми типової слідчої ситуації, конструкція та зміст якої були б вільними, щонайменше, від вищезначених недоліків.

Розглядаючи можливість повторюваності ситуацій, У. В. О. Куайн писав: «Кожен швидко помітить, що не існує двох ситуацій, які повністю співпадають; ситуації, в яких відображено навіть одну й ту саму форму, нескінченно відрізняються одна від одної. Скоріше, предметом є схожість у аспектах, що мають відношення до справи»². Така загальна точка зору співпадає із прийнятим у криміналістиці підходом до типізації слідчих ситуацій, що виходить із повторюваності значущих з криміналістичної точки зору аспектів у обстановці та стані розслідування злочинів одного криміналістичного різновиду. Виокремлення таких схожих аспектів є завданням наукового узагальнення матеріалів кримінальних справ та інтерв'ювання практичних працівників, під час якого схожі аспекти набувають наукового опису та в подальшому розглядаються як типологічні риси певних ситуацій, а процес виділення таких типологічних рис може розглядатись саме як типізація. При проведенні типізації враховується й включеність типових слідчих ситуацій до плинну

¹ Рекомендації Міжнародної науково-практичної конференції «Криміналістика XXI століття» // Криміналіст первопечатный. – 2010. – № 1. – С. 113.

² Куайн У. В. О. С точки зрения логики. 9 логико-философских очерков / Пер. В. А. Ладова, В. А. Суворовцева; Под общ. ред. В. А. Суворовцева. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. – С. 98.

часу, а варіанти типологічних рис комбінуються за наступною загальною формою: $(\{S_1, \dots, S_n\}, \{C_1, \dots, C_n\}, t)$, де S — типологічні риси, значення змінних обстановки розслідування; C — типологічні риси, значення змінних стану розслідування; t — типологічна риса часу. Створена за наведеною загальною формою типова слідча ситуація знаходить своє місце у методиці розслідування злочинів. Разом з цим в якості типологічних рис виділяються не всі повторювані аспекти ситуацій, а лише ті, що істотно змінюють або впливають на наступний перебіг розслідування злочину. Установлені типологічні риси мають *загальний* або *спеціальний* характер й групуються навколо факторів *часу*, *стану* розслідування та *обстановки* розслідування.

Загальні типологічні риси мають універсальний характер, можуть зустрічатись у різних за своїм змістом ситуаціях та впливають на формування слідчих ситуацій у методиках розслідування злочинів різних категорій. Спеціальні типологічні риси використовуються при формуванні ситуацій у криміналістичних методиках, спільних за родовою, видовою й підвидовою ознакою. Розглянемо загальні та спеціальні типологічні риси в аспекті їх прояву щодо факторів часу та двох найважливіших компонентів слідчої ситуації — стану розслідування й обстановки розслідування.

Типізація слідчих ситуацій у часі.

Типологічна риса часу ефективно орієнтує слідчого при використанні методико-криміналістичних рекомендацій, заснованих на слідчих ситуаціях. Розповсюдженим підходом до типізації слідчих ситуацій є врахування етапу кримінального судочинства, згідно з чим розділяють типові ситуації 1) етапу порушення кримінальної справи, 2) початкового, 3) наступного та інколи 4) заключного етапів. Найбільш придатні до подальшої типізації за типологічними рисами стану та обстановки розслідування типові ситуації першого та другого виду. Це пов'язано із певним ступенем невизначеності та неконкретності наявних у слідчого відомостей про вчинений злочин, що дозволяє оперувати гіпотетичним знанням при виділенні типологічних рис ситуацій та при постановці завдань, що підлягають вирішенню слідчим. На наступних етапах розслідування знання про злочин поступово отримує ознаки достовірності,

а завдання, що підлягають вирішенню, значно конкретизуються відповідно до певних обставин справи. Така визначеність відомостей про злочин обмежує можливість виділення типологічних рис у ситуаціях, що складаються на наступних етапах розслідування.

Розподілення ситуацій у залежності від етапу кримінального судочинства характерно як для алгоритмізованих, так і для традиційних методик розслідування злочинів. Однак алгоритмізовані методики розслідування потребують додаткової деталізації типологічних рис часу слідчих ситуацій. У таких методиках основним завданням типізації слідчих ситуацій у часі є регуляція дотримання черговості виконання дій слідчим, а самі методико-криміналістичні рекомендації носять інструктивно-технологічний характер. У зв'язку з цим для алгоритмізованих методик розслідування можна запропонувати типологічні риси часу двох видів — перший різновид типологічної риси встановлює обмеження з одного з боків часового проміжку, залишаючи інший відкритим. Зазначений вид типологічної риси може бути описано одним із наступних висловів:

1) у будь-який час після виконання... (ситуація в часі передуює певній події);

2) у будь-який час до проведення... (ситуація в часі слідує за певною подією).

Другий різновид типологічної риси часу (слідчої ситуації) вказує на стан та умови розслідування, що обмежені в часі з двох сторін. Зазначений вид типологічної риси може вказувати на ситуації, що складаються:

1) проміж двома процесуальними, оперативно-розшуковими, організаційними або іншими значущими подіями;

2) протягом точного часового проміжку (процесуальний термін, термін зберігання слідів).

Типізація слідчих ситуацій за станом розслідування.

Стан розслідування розуміється як зібрані слідчим (наявні в слідчого) відомості про злочин та ступінь обґрунтованості таких відомостей¹. Стан розслідування як інформаційний компонент слідчої ситуації має внутрішню структуру, що пропонується умовно

¹ Веліканов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2002. — С. 5–6.

розподілити на два тісно взаємопов'язаних рівня: фактів та висновків. На *першому рівні* стану розслідування розташовані фактичні дані, що слідчий отримав про ідеальні або матеріальні сліди злочину. Це, наприклад, відомості, отримані при слідчому огляді або показання безпосередніх свідків про конкретні дії осіб. Однак на даний час у спеціальній криміналістичній літературі, присвяченій окремим методикам, можна констатувати відсутність типології ситуацій, що використовувала б в якості основи такі фактичні відомості. Натомість застосовуються типологічні риси, що надають роз'яснення фактам, якими володіє слідчий.

Дійсно, фактичні дані значно відрізняються від здійснених на їх базі раціональних роз'яснень щодо походження та співвідношення цих фактів. Такі роз'яснення надаються (як пояснення слідів та інтерпретація поведінки людини) у формі висновків, констатуючих те, як представляє собі слідчий подію злочину в цілому або її окремі обставини. Однак, констатуючі висновки необхідно відрізнити від версій — гіпотетичних висновків, що потребують перевірки та не входять до змісту слідчої ситуації. Невід'ємним компонентом будь-якої версії є припущення, в той час як стан розслідування формують висновки-констатації, для яких припущення не притаманні.

Цілком очевидно, що висновки-констатації як компоненти стану розслідування можуть стверджувати *відсутність* або *наявність* знання про злочин. У зв'язку з цим пропонується розрізнити *бланкетні* та *змістовні* висновки.

Структура бланкетного висновку може бути представлена у наступному вигляді:

$$(\{F_1, \dots, F_n\}, \{b\}, \{Va_1 \dots Va_n\}) \rightarrow (B),$$

де F — відображає рівень фактів, Va — раніше встановлені змістовні висновки, b — сукупність невизначених слідчим обставин злочину, B — бланкетний висновок.

Важливою складовою бланкетного висновку є сукупність невизначених слідчим обставин злочину. Осмислення існуючих прогалин у знанні про злочин є першою передумовою цілеспрямованого зростання об'єму фактичних даних, їх деталізації та конкретизації. З цього випливає, що бланкетний висновок не тільки констатує недостатній об'єм знань про злочин у слідчого, але й допомагає йому

окреслити коло невизначених обставин злочину та відкрити шлях для реконструювання невизначених обставин злочину із використанням припустимих роз'яснень — типових версій.

Змістовні висновки за внутрішнім переконанням слідчого достатньо обґрунтовані фактами та констатують наявність знання в слідчого про деякі обставини розслідуваного злочину. Структура змістовного висновку не містить невизначених слідчим обставин злочину та може бути представлена таким чином:

$$(\{F_1, \dots, F_n\}, \{Va_1 \dots Va_n\}) \rightarrow (V),$$

де F — відображає сукупність відомостей на рівні фактів, Va — раніше встановлені змістовні висновки, V — новий змістовний висновок.

У сукупності змістовні та бланкетні висновки утворюють *другий рівень* стану розслідування. Однак не всі повторювані висновки отримують статус *змістовних типологічних рис* або *бланкетних типологічних рис*, а лише ті, після виведення яких наступний перебіг розслідування злочину має бути суттєво змінено. Вельми демонстративною в цьому аспекті є методика розслідування вбивств. Можливість переходу ситуації виявлення трупа із ознаками насильницької смерті до однієї з початкових ситуацій методик розслідування вбивств при виявленні ознак інсценування; ритуальних вбивств; вбивств, вчинених у результаті протистояння організованих злочинних угруповань; вбивств, вчинених на ґрунті міжнаціональної ворожнечі; вбивств на замовлення залежить якраз від тих висновків, що зробить слідчий при роз'ясненні наявних у нього фактів.

У зв'язку з тим, що переважна більшість відомостей про стан розслідування фіксується документально в матеріалах кримінальних справ, виділення типологічних рис стану розслідування безпосередньо базується на аналізі масивів кримінальних справ однієї криміналістичної категорії. З іншого боку, узагальнення матеріалів кримінальних справ різних категорій дозволяє встановити й повторюваність деяких типологічних рис, що не залежать від категорії кримінальної справи. Через це типологічні риси стану розслідування можна умовно розділити на дві групи: 1) загальні для різних категорій злочинів та 2) спеціальні для певного роду, виду або підвиду злочину.

Розглянемо першу групу типологічних рис стану розслідування, що загальні для різних категорій злочинів¹. З метою створення засад для формалізації типових слідчих ситуацій типологічні риси пропонується представити у вигляді сукупностей основних та додаткових значень, що є областями визначення нижченаведених іменованих змінних:

1. Змінна *«ступінь певності у характері події»* відноситься до рівня висновків стану розслідування та може отримувати наступні основні значення: *«характер (обставини) злочину залишається в цілому незрозумілим»*, *«характер (обставини) злочину зрозумілий лише в окремих частинах»*, *«характер (обставини) злочину в цілому зрозумілий»*. Перше та друге значення є бланкетними висновками, для яких у методиках розслідування злочинів мають бути сформовані типові слідчі версії, що відновили би відсутню інформацію. Додатковими значеннями цієї змінної є: *«встановлено ознаки інсценування події злочину»*.

2. Змінна *«відомості про злочинця»* може отримувати наступні основні значення: 1) злочинець відомий; 2) відомості про злочинця неповні; 3) злочинець не відомий. Бланкетний характер другого та третього висновків вимагає формулювання відповідних версій для відновлення відсутніх відомостей про злочинця. Додатковими значеннями змінної є ситуація, коли злочинець *«затриманий на гарячому»*, а додаткові значення *«знайомство із потерпілою особою»*, *«в злочинця виявлено сліди злочину»* розглядуваної змінної мають дещо вужчий характер.

Отже, загальні типологічні риси стану розслідування визначають найбільш значущі елементи структури інформаційного компо-

¹ Виокремлення типологічних рис стану та обстановки розслідування здійснюється на основі аналізу систем типових слідчих ситуацій методик розслідування злочинів, наведених у наступних джерелах: Керівництво з розслідування злочинів: Наук.-практ. посіб. / Кол. авт.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; За ред. В. Ю. Шепітька. – Х.: Одиссей, 2010. – 960 с.; Шурухов Н. Г. Криміналістика: определения, схемы, таблицы, диаграммы, рекомендации: Учеб. пособие для студентов юрид. вузов. – М.: Эксмо, 2009. – 352 с. – (Право – наглядно и доступно); Криміналістика: Схемы и комментарии. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юриспруденция, 2001. – 240 с.; Эксархопуло А. А. Криміналістика: Иллюстрированный курс в схемах: Учеб.-нагляд. пособие. – СПб., 2010. – 412 с.

нента слідчої ситуації та створюють можливості для побудови конкретизованих лінгвістичних конструкцій типових ситуацій окремих методик розслідування злочинів. Натомість спеціальні типологічні риси стану розслідування значно залежать від криміналістичних особливостей конкретного різновиду злочину, що групуються навколо конструктивних рис складу кримінально караного діяння та предмета доказування в кримінальній справі.

Типізація слідчих ситуацій за обстановкою розслідування.

Обстановка розслідування розуміється як сукупність значущих зовнішніх факторів, що впливають на перебіг розслідування¹. Необхідно відмітити, що такі фактори при аналізі матеріалів кримінальних справ можуть бути відновлені лише опосередковано, натомість найбільш раціональним шляхом їх отримання є проведення інтерв'ювання слідчих. Далі з відновлених факторів виокремлюються та опрацьовуються в якості типологічних рис обстановки розслідування ті з них, що суттєво змінюють наступний перебіг розслідування злочину та ставлять перед слідчим важливі завдання. З цього випливає особливість типологічних рис обстановки розслідування, яка полягає у такому їх формулюванні, що стимулювало б обов'язковість переходу або утримання обстановки розслідування у необхідному для слідчого стані. Так, наприклад, відсутність свідків вимагає проведення заходів з їх встановлення, встановлення свідків, у свою чергу, потребує проведення їх допиту, далі, при проведенні допиту, слідчий має вдатися не тільки до правильної процесуальної фіксації показань, однак й застосувати рекомендації криміналістики, що не тільки забезпечили б максимальну повноту та об'єктивність фіксації показань, але й унеможливили їх ймовірну втрату.

Типологічні риси обстановки розслідування мало в чому залежать від криміналістичного різновиду злочину, здебільшого мають загальний характер та зустрічаються в якості складових компонентів типових ситуацій різних методик розслідування. За аналогією із станом розслідування типологічні риси обстановки розслідування теж пропонується репрезентувати у вигляді переліків значень змінних, система яких включає:

¹ Веліканов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методикі: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2002. – С. 6.

1. Змінна *«наявність (джерел) ідеальних слідів злочину»* може отримувати наступні значення: 1) джерела наявні; 2) джерела відсутні. Джерелами ідеальних слідів злочину можуть виступати свідки, потерпілі, підозрювані та обвинувачені.

2. Змінна *«наявність (джерел) матеріальних слідів злочину»* може отримувати наступні значення: 1) джерела слідів злочину наявні; 2) джерела слідів злочину відсутні. У залежності від категорії злочину слідносіями можуть бути об'єктивні засоби фіксації обставин злочину (фото-, звуко- або відеозапис), документи та інші матеріальні предмети.

3. Змінна *«джерело надходження відомостей про вчинений злочин»* може отримувати наступні значення: 1) інформація про виявлені ознаки злочину надійшла від спеціалістів відповідного контролюючого органу; 2) інформація про виявлені ознаки злочину надійшла з інших джерел. Невід'ємним компонентом означеної змінної є її поєднання із типологічною рисою часу етапу перевірки заяви або повідомлення про злочин.

4. Змінна *«наявність фактору раптовості»* залежить від того, знають чи ні злочинці про поінформованість правоохоронних органів відносно до злочинної діяльності правопорушників, та може отримувати наступні значення: 1) злочинцям невідомо про поінформованість правоохоронних органів, фактор раптовості присутній; 2) злочинцям відомо про поінформованість правоохоронних органів, фактор раптовості відсутній. Така змінна проявляється лише в комбінації із типологічною рисою часу початкового етапу розслідування.

5. Змінна *«наявність незаконної протидії слідству»* тісно пов'язана із дотриманням принципу законності у кримінальному судочинстві. Зазначена змінна може бути наявна у типових слідчих ситуаціях методик розслідування будь-якої категорії злочинів. Певний універсальний характер цієї змінної підтверджується й положеннями нормативно-правових актів. Так, ст. 148 КПК України передбачає можливість обрання запобіжного заходу відносно до підозрюваного, обвинуваченого задля запобігання можливості перешкоджання встановленню істини у кримінальній справі. Статтями розділу XVIII КК України «Злочини проти правосуддя» встановлено й кримінальну відповідальність за різні способи незаконної

протидії досудовому слідству. Таким чином, наявність факту незаконної протидії слідству призводить не тільки до використання слідчим криміналістичних рекомендацій з усунення такої протидії, але й при встановленні необхідних ознак до порушення кримінальної справи за відповідною статтею КК України або до взяття підозрюваного, обвинуваченого під варту.

Зазначені типологічні риси часу та змінні стану та обстановки розслідування можуть бути скомбіновані до різноманітних ситуацій загального змісту, наприклад: обставини злочину залишаються неясними, злочинець відомий, наявні свідки та матеріальні сліди злочину та ін. Указана загальна форма типової ситуації дозволяє структурно сформулювати типові версії (на основі непевних компонентів стану розслідування) та визначитись (на основі обстановки розслідування) із найбільш загальними завданнями розслідування методичного, організаційного й тактичного характеру.

Раскрыт подход к типизации следственных ситуаций, базирующийся на учете ее внутренней двухкомпонентной структуры. Предлагается рассматривать общую типовую следственную ситуацию как набор (комбинацию) взаимосвязанных переменных типологических черт времени, состояния и обстановки расследования.

Author has revealed an approach to typification of investigation situation, which is based on its internal two component structure. It is suggested to consider general typical investigation situation as a set (combination) of interrelated variables of typological features of time, state and condition of crime investigation.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України (протокол № 12 від 7 грудня 2010 р.).

Рецензент — член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор В. А. Журавель.